

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હોળી-ઉત્સવ

પ્રા.જી.જે.દેસાઈ
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
ડી.સી.એમ. આર્ટ્સ & કોમર્સ કોલેજ,
વીરમગામ.

ભારત વિવિધતાઓ અને વિશેષતાઓથી ભરેલો દેશ છે.ભારતના વિવિધ પ્રાન્તોમાં વિવિધ પ્રણાલિકાઓ જોવા મળે છે.ભારતમાં નિવાસ કરતી દરેક જાતિની પોતાની જુદી જુદી રહેણી-કરણી,રીતિઓ,પર્વ-ઉજવણી વગેરે જોવા મળે છે.ગુજરાતમાં ઉતરાયણ અને નવરાત્રી પર્વ આનંદ અને ભહિત ભાવના સાથે વિશેષ રીતે ઉજવાય છે.તેવી જ રીતે મહારાષ્ટ્રમાં ગુડી-પડવો,ગણેશોત્સવ,પ.બંગાળમાં દુર્ગાષ્ટમી,પંજાબમાં વૈશાખી,દિલ્હીમાં દશેરા તેવી જ રીતે રાજસ્થાન તેમજ ભારતના અન્ય રાજ્યોમાં પણ હોળી-પર્વ વિશેષ રીતે મનાવવામાં આવે છે.

હોળી એ રંગરાગ અને આનંદ-ઉમંગથી ભરેલું લોકપર્વ છે.આપણાં શાસ્ત્ર રચનાકારોએ ઋતુ મુજબ ઉત્સવોનું આયોજન કરી પોતાની વૈજ્ઞાનિક અને લોક કલ્યાણકારી દ્રષ્ટિનો પરિચય આપ્યો છે.ઉત્સવો તપો જીવન-સંઘર્ષમાં વ્યસ્ત અને ત્રસ્ત લોકસમાજ માટે હાસ-વિલાસ,આમોદ-પ્રમોદ અને નવ ચૈતન્યના સ્ત્રોત સમા છે. હોળી ઉત્સવ હોલિકા,દૂતાશની,ફાલ્ગુની એમ વિવિધ નામે જાણીતો છે ગુજરાતી ભાષામાં 'હોળી' શબ્દ હોલિકા અથવા "'હોલાકા" માથી આવ્યો છે.આ ઉત્સવ ખૂબ પ્રાચીન છે.કેટલાક વિદ્વાનો એનું મૂળ છેક વેદમાં છે.એવું દર્શાવે છે.કાઠક ગૃહ્યસુત્રમાં રાકાહોલાકે નામના સૂત્રની ટીકામાં કહ્યું છે. હોલા કર્મવિશેષ સૌભાગ્યાય સ્ત્રીણા પ્રાતરનુષ્ઠીયતે।તત્ર હોલાકે રાકા દેવતા.....વગેરે આ ટીકામાંથી સમજાય છે કે હોલાકા શબ્દમાં રાકા નું લાકા થયું છે.અને હોળી-ઉત્સવ સ્ત્રીઓના સૌભાગ્ય માટેનું કર્મ છે.તેની દેવી 'રાકા'એટલે કુમારિકાઓ માટે આ પ્રસંગે,ગૃહના દ્વાર નજીક આસો મહિનાની પૂનમના દિવસે નાનો યજ્ઞ કરવામાં આવતો.

હોળીનું આ પ્રાચીન રૂપ આજે જળવાઈ રહ્યું છે.આજ ની હોળીમાં પણ ગૃહ ના દ્વાર પાસે કે શેરી વચ્ચે અગ્નિ પ્રગટાવવામાં આવે છે.અને તે નવવધૂ માટે વ્રતનો દિવસ ગણાય છે.ફેરફાર એટલો થયો કે આ ઉત્સવ આસોની પૂનમ નહીં પણ ફાગણ માસની પૂનમે ઉજવાય છે.'રાકા'ઋગ્વેદની એક દેવતા છે. પાછળના વૈદિક ગ્રંથોમાં તે પૂર્ણિમાની દેવી મનાઈ છે.સૌથી જૂનમાં જુનું રૂપ હોય તેમ જણાય છે. જોકે આજે તો રાકા દેવીનું નામ પણ ભુલાઈ ગયું છે.આજે હોળી પ્રસંગે જે અશ્લીલ ચેનચાળા જોવા મળે છે તેનું કારણ પણ હોળીના આ પ્રાચીન રૂપમાથી સમજાય છે. યુવાનીમાં પ્રવેશતી નવવધુઓ માટે દામ્પત્ય જીવનની શુભ શરૂઆત કરવા

માટેનું આ મંગળ અને પવિત્ર વ્રત હતું નવોઢામાં સ્વાભાવિક રીતે જ યૌવનનો કમોઢ્માદ હોય તેથી જ આજે હોળી પ્રસંગે એ આવેશ ક્યાક અશ્લીલતાની કક્ષાએ પહોંચી જાય છે.

આનાથી સમજાય છે કે હોળી આરંભમાં મુખ્યત્વે નારીઓનો તહેવાર હતો, પાછળથી તે સ્ત્રી-પુરુષો બધાને માટે થઈ ગયો.

કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે 'હોળી' વાસ્તવમાં કૃષિ પ્રધાન તહેવાર છે. ડાગણ ચૈત્ર એટલે નવી ઉપજનો મહિનો, ઋતુ પરિવર્તન અને ધનધાન્યની કમાણીનો રંગોત્સવ છે. એ નવું અન્ન ખાતા પહેલા ઉત્સવ અને નવાન્ન-યજ્ઞનું આયોજન થયું છે નવા પાકના ધાન્યો ની આહુતિ આપવાનો એ યજ્ઞનો ઉદ્દેશ હતો . તેથી આજે પણ હોળીના યજ્ઞાગ્નિમાં ધાણી અને ચણા હોમવામાં આવે છે. આ યજ્ઞ આરંભમાં વૈશ્યો અને શૂદ્રો માટે નિશ્ચિત થયો હતો. તેથી આજે પણ દહન માટે આગને શુદ્ર ને ત્યાથી લવાય છે. પાછળથી તે સર્વ વર્ણોનો સાર્વજનિક યજ્ઞોત્સવ બની રહ્યો.ઉપરાંત નવાન્ન યજ્ઞની સાથે પાછળથી પૌરાણિક અને જ્યોતિષ પરંપરાઓ સંકળાતી જતાં હોલિકા દહન પાછળથી કેટલીક ભાવનાઓ અને નવા પ્રતીકો અસ્તિત્વમાં આવ્યા

હોળી સાથે ભક્ત પ્રહલાદ અને હોલિકા ની ખૂબ જાણીતી પૌરાણિક કથા ગૂંથયેલી છે . હિરણ્યકશ્યપું રાક્ષસને સંહારનાર ભગવાન નૃસિંહ તેમજ પ્રહલાદ અને હોલિકા ના સ્મરણ માં , હોલિકા-દહન નો ઉત્સવ પ્રચલિત થયો. આમ હોળી અધર્મ ઉપર ધર્મ ના વિજય નું પ્રતિક બને છે.

બીજી એક કથા ભવિષ્યપુરાણના ઉત્તરપર્વ, અધ્યાય -132 માં પણ આવે છે. ઢોંઢા નામની રાક્ષસીએ શિવની આરાધના કરીને મૃત્યુ ન થાય એવું વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું. પરંતુ શિવે ઉમેર્યું કે નવી ઋતુના પ્રારંભે અનેક બાળકોને મારી નાખીને રઘુ રાજાની પ્રજામાં કાળો કેર વાર્તાવ્યો. વશિષ્ઠ ઋષિએ રાક્ષસીને મારવાનો ઉપાય બતાવ્યો "રાજન" આજે ડાગણ સુદ પૂર્ણિમા છે. આજે શિયાળો વિદાય લે છે અને સવારે ગ્રીષ્મનું આગમન થશે. આજે સૌ બાળકો લાકડા ને છાણાં એકઠા કરી તેમાં અગ્નિ નાખી કિલકિલ શબ્દોથી ભારે શોર મચાવી તાળીઓ બજાવે, અગ્નિની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરી સૌ ગાન કરે, હાસ્ય કરે અને જેમ જેના મન આવે તેમ બેઘડક બોલે.

ઋષિના આ વચન પ્રમાણે કરાતા પાપીણ ઢોંઢા રાક્ષસીનો સંહાર થયો. ભવિષ્ય પુરાણમાં કૃષ્ણ વચન છે.

સર્વ દુસ્તાપહો હોમઃ સર્વરોગોપશાન્તિદઃ ।

ક્રિયતેહસ્યા દ્વિજૈઃ પાર્થ તેન સા હોલિકામતા ॥

'હે યુધિષ્ઠિર ! બધી દુષ્ટતાઓ ના નાશ માટે અને બધા રોગોની શાંતિ માટે આ પૂનમના દિવસે બ્રાહ્મણો હોમ કરે છે , તેથી તે હોલિકા કહેવાય છે.'

આ કથામાં હોલિકા દહન પ્રસંગે જે યથેચ્છવર્તન કરવાની છૂટ આપી છે. તેમાથી સમય જતાં આ ઉત્સવમાં કેટલેક અંશે સ્વેચ્છાચાર અને બિભત્સ વર્તન તેવા ગીતો પ્રવેશ્યા, ઉત્તર ભારતના વ્રજ-પ્રદેશમાં આજે પણ અરરર અરરર ભઙ્યા, સુનલેતુ મોર કબીર જેવી પંક્તિ થી શરૂ થતાં 'કબીર' નામના અશ્લીલ ગીત ગવાય છે.

વસંતપંચમી એટલે ઋતુરાજ વસંતની પધરામણી વસંતપંચમીથી શરૂ થતો હોલિકોત્સવનો 'વાંસદંડ હોલિકાસ્તૂપ' ત્રણ બાબતોનું પ્રતિક છે. મૂળમાં એ વૈદિક પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા નવાન્ન-યજ્ઞનો યજ્ઞસ્તંભ છે. પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે તે હોલિકા રાક્ષસીનું કે ઢોંઢા રાક્ષસીનું અને ત્રીજી પરંપરા પ્રમાણે તે વીતેલા વર્ષનું પ્રતિક છે. તેથી કેટલેક સ્થળે તેને સવંત દાહ પણ કહે છે. ધર્મશાસ્ત્રો અને જ્યોતિષના ગ્રંથોમાં હોલિકા દહન ની વિધિઓ અને સમય વિશે લાંબી ચર્ચાઓ મળે છે.

હોળી છે તો વસંતઋતુનો પ્રેમ-વિલાસનો રંગોત્સવ. ઋતુરાજ વસંત એટલે આમુકુંજોમાં, કોકિલા નો ટહુકાર, ફૂલડાની ફોરમ અને રંગરાગભરી મસ્તી હોલીકોત્સવના ત્રણ ભાગ છે. વસંતપંચમી એ હોળી દંડની સ્થાપના ફાગણ માસની પૂનમની નિશાએ હોળી દહન અને બીજે દિવસે રંગવર્ષા. ચૈત્રી વર્ષના પ્રથમ પ્રભાતે વસંતોત્સવ ધૂળેટી, ફાગ, ફગુઆ, રંગ, હોલાજાત્રા એમ વિવિધ નામ છે. ધૂળેટીના ગીતો ખાસ કરીને વસંત, પ્રેમ, રાધા-કૃષ્ણ કે લીલાગાન સંબંધી હોય છે. પ્રાંતિય ભાષાઓમાં તો આવા અસંખ્ય લોકગીતો ફાગું કાવ્યો રચાયા છે.

પ્રેમવિલાસના સામૂહિક ઉત્સવોમાં સુવસન્તક નો ઉલ્લેખ સર્વપ્રથમ વાત્સાયને કામસૂત્રમાં કર્યો છે. સુસંતક એટલે મદનોત્સવ નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યની ક્રીડાઓ થાય છે. જૈમિનીયન્યમાલા વિસ્તાર ગ્રંથમાં વસંતોત્સવ હોલિકાહોળી ઉત્સવ કહ્યો છે. જૈમિનીયપૂર્વમીમાંસાની 'મયૂખમાલિકા'માં પિયકારીઓથી એકબીજા ઉપર હરાતા જળ-છંટકાવને વસંતોત્સવ કહ્યો છે. ચૈત્ર માસના પહેલા દિવસે નવા વર્ષના સ્વાગત માટે વસંતોત્સવ ઉજવાય છે. સરસ્વતીકંઠાભરણ કવિ ભોજે કહ્યું છે "શારદાતનય" કહે છે વસંતોત્સવમાં સુંદરીઓ ધામધૂમથી કામદેવની પુજા પણ કરે છે ધૂળેટીના દિવસે કામદેવની પૂજા કરવાથી અને આંબાનો મ્હોર પીવાથી કામતૃપ્તિ થાય છે એમ ભવિષ્યપુરાણ પણ જણાવે છે

મનોભવસ્ય સા પૂજા ઋષિભિઃ સંપ્રદર્શિતા ।

યે પિબન્તિ વસંતાદૌ ચુતપુષ્પં સચન્દનમ ॥

સત્ય હૃદિસ્થકામસ્ય તત્પૂર્તિશ્રાયતેગ્જસા ।

વસંતોત્સવમાં હોલા-ઝૂલાનો આનંદ પણ લૂંટતો કવિ કાલિદાસના "માલવિકાગ્નિમિત્ર" માં રાણી ઇરાવતી રાજા અગ્નિમિત્રને પ્રમદવનમાં ઝૂલા ઝૂલવાનો આનંદ માણવા આમંત્રે છે. પ્રાચીન સમયમાં વસંતને વધાવવા નાટકો પણ ભજવાતા જેમ કે હર્ષદેવની પ્રિયદર્શિકા નામની નાટિકા વસંતોત્સવ પ્રસંગે ભજવાયેલી.

પ્રાચીન ભારતમાં જાહેરમાર્ગો પર હોલીકોત્સવ કે વસંતોત્સવ ઉજવાતા એનું રમણીયવર્ણન શ્રીહર્ષે રચેલી રત્નાવલી નાટિકામાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તાળીઓના તાળે મૃદંગના તાલે મનમૂકીને ગીત ગાતા અને નૃત્ય

કરતાં નગરજનોનું દ્રશ્ય મનોરંજક બની રહે છે. મદિરાથી મદહોશ બનેલી કૌશાંબી નગરીની કામિનીઓ અને કામીજનો એકબીજાનો હાથપકડીને નાચે છે. પિયકારીઓથી જળવર્ષા કરે છે. મૃદંગ અને ચર્યરી ગીત-ધ્વનિથી શેરીઓ ગૂંજી ઊઠે છે ઉડાડેલ ગુલાલ અને સુગંધિત દ્રવ્યોથી દિશાઓ ઘેરાઈ ગઈ છે. નગરજનોના રંગ-છંટકાવથી શોભતી નગરીની દ્રશ્ય.

कीर्णैः पिष्टातकौधैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरै
हेमालङ्कारभाभिर्भरनमितशिखैः शेखरैः कैङ्कीरातैः ।
एषा विषाभिलक्ष्यस्व विभवविश्रिताशेषवित्तेशकोशा
कौशाम्बी शातकुम्भद्रवखचितजनेवैकपिता विभाति ॥

આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓની રંગકીડાની કલ્પના પણ મનોહર છે. પિયકારીથી ઉડતા કુવારાઓથી ભીંજાયેલી ભૂમિ નૃત્ય કરનારાઓના નાચથી કાદવવાળી બની ગયી. સ્વછંદી દાસીઓના ઉગ્ર નૃત્યને કારણે તેમના કપોલ પર લગાવેલું સિંદૂર પગ પર ખરીને જમીન સાથે કાદવમાં ભળી જતાં ધરતી સિંધુરવર્ણી બની ગઈ રસ્તા પરથી ગણિકાઓના ટોળાં ઉપર ચતુર પુરુષો પિયકારીથી પાણીનો જોરદાર છંટકાવ કરે છે. ગણિકાઓના મુખમાથી સિસકારી નીકળી જાય છે. પરંતુ તેથી તો તેઓ વધુ સુંદર લાગે છે. બીજી બાજુ બે દાસીઓ પ્રણયના આવેગ અને આનંદમાં આવી 'દ્વિપદીખંડ' નામનું ગીત ગાય છે અને મનફાવે તેમ નાચે છે. તેમના નૃત્યનો આવેગ પણ કેવો ?

સ્તનનાં ભારથી ઝૂકી જતી કેડના ભાંગી જવાની પરવા કર્યા વિના નૃત્ય કરતી આ ઉન્મત રમણીઓનો ઢીલો પડેલો વિખરાયેલો કેશપાશ પ્રયત્નપૂર્વક ગોઠવેલી વેણીની શોભાનો ત્યાગ કરે છે. પગમાં પહેરેલા આ ઝાંઝર અતિશય ઝંકાર કરે છે. કંપનને લીધે આમ-તેમ હાલતો આ હાર પીડાથી જાણે સતત છાતીનું તાડન કરી રહ્યો છે. આમાં સુંદર શબ્દચિત્ર પ્રગટ થાય છે. પુરુષો પણ ઊંચી ફેણ જેવી આકૃતિ વાળી પિયકારીઓ હાથમાં રાખીને શૃંગાર આનંદ માણી રહ્યાં છે.

રત્નાવલી નાટિકામાં 'વસંતોત્સવ' સમયે રાણી વાસવદત્તાની કામપૂજાનું પણ વિસ્તારથી વર્ણન થયું છે. સંસ્કૃત ગદ્ય કવિ બાણભટ્ટે 'કાદંબરી' માં નવ યુવતીઓની સોનાની પિયકારીઓમાંથી ઉડતી રંગબેરંગી જળધારાઓથી ચિત્ર-વિચિત્ર બની જતાં રાજા તારાપીડની રંગહોળીનું વર્ણન કર્યું છે.

સાતવાહનની 'ગાથાસપ્તશતીમાં' ધૂળેટીના હાસ-વિલાસના કેટલાક મધુર પદ મળે છે.

गृहीत्वा चूर्णमुष्टि हर्षात्सुकिताया वेपमानाया।
अवकिरामीति प्रियतमं हस्ते गन्धोदंक जातम॥

પ્રિયતમાએ હું પ્રિયતમ ઉપર ફેકું એમ વિચારી હાથમાં કુંકુમ અને કપૂર જેવા સુગંધી દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ લીધું, પરંતુ પ્રિયતમ તરફ દ્રષ્ટિ ફેકતા જ તેના મનમાં હર્ષ અને ઉત્સુકતા ભાવ પ્રગટ્યા અને પ્રથમ મિલનના કંપનની સાથે હથેળીમાં ઉત્પન્ન થયેલા સ્વેદથી તત્ક્ષણ હાથમાંનું ચૂર્ણ ગંધોદક, સુગંધિત પાણીમાં ફેરવાઈ ગયું !

જયદેવરચિત 'ગીતગોવિંદમાં' વસંતોત્સવ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણ-ગોપીઓની વિલાસકીડાઓનું મનભર વર્ણન છે.

હે સખી, લલિત લવંગી લતાઓથી કોમળ મલય પવનવાળા, ભ્રમરગુંજન અને કોકિલાકુંજનથી ગુંજાયમાન કુંજકુટિરવાળા અને વિરહિણીઓને સંતાપ આપનાર આ સરસ વસંતમાં શ્રીકૃષ્ણ યુવતીઓ સાથે નૃત્ય કરે છે. આ સિવાય અન્ય કાવ્યોમાં શ્રીકૃષ્ણની વસંતક્રીડાઓના અસંખ્ય રસભર વર્ણનો પ્રાપ્ત થાય છે.

હોળી જેવા લોક ઉત્સવના ધબકાર ખાસ કરીને પ્રાંતિય ભાષાઓમાં લોકસાહિત્યમાં ઝીલાયા છે. જ્યારે મુખ્યત્વે 'ભદ્રસમાજ' સાથે સંકળાયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હોળીના એક ભાગરૂપ વસંતોત્સવ ધૂળેટીના ગાન થયા છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ : -

- રત્નાવલી, શ્રીહર્ષ, પ્ર.બાબુભાઈ શાહ- પાર્શ્વ પ્રકાશન, નિશા પોળ, ઝવેરીવાડ, રિલીફ રોડ અમદાવાદ- ૩૮૦૦૦૧
- રત્નાવલી, શ્રીહર્ષ, પ્ર.અશ્વિન બી. શાહ સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, હાથીખાના, રતનપોળ,અમદાવાદ- ૩૮૦૦૦૧
- માલવિકાગ્નીમિત્રમ શ્રી કાલિદાસ,પ્રકાશક-આશ્વિન બી.શાહ,સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, હાથીખાના રતનપોળ,અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
- વૈદિક સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પ્ર.બાબુભાઈ શાહ- પાર્શ્વ પ્રકાશન, નિશા પોળ, ઝવેરીવાડ, રિલીફ રોડ અમદાવાદ- ૩૮૦૦૦૧
- વૈદિક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ . યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ ,ગુજરાત રાજ્ય.
- સ્વાધ્યાય-સમિધા .ડૉ. મણિલાલ ઇ.પ્રજાપતિ
- પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ . યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ ,ગુજરાત રાજ્ય.
- ગીતગોવિન્દમ. પ્રભાતપેપર બૈક્સ,પ્રભાત પ્રકાશન,૪/૧૯ આશફઅલી રોડ, નવી દિલ્હી ૧૧૦૦૦૨
- સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પ્ર.અશ્વિન બી. શાહ સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, હાથીખાના, રતનપોળ,અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
- ભવિષ્ય પુરાણ સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય,કે,ભદ્ર પાસે,અમદાવાદ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.
- શતક ચતુષ્ટય સંગ્રહ. પ્ર.અશ્વિન બી. શાહ સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, હાથીખાના, રતનપોળ,અમદાવાદ- ૩૮૦૦૦૧
- શ્રીમદ લોક ભાગવત. આર.આર.શેઠની કંપની , ૧૧૦/૧૧૨ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ ,કેશવબાગ મુંબઈ ૨.
- હર્ષ ચરિતમ, પ્ર.અશ્વિન બી. શાહ સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, હાથીખાના, રતનપોળ,અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧